

DR. E. VAN 'T SLOT

Zondig dapper

*Bonhoeffer
over christelijk
handelen*

ZONDIG DAPPER

Dr. E. van 't Slot

Zondig dapper

*Bonhoeffer
over christelijk
handelen*

KokBoekencentrum Uitgevers | Utrecht

Ontwerp omslag: Geert de Koning
Vormgeving binnenwerk: Anton Sinke,
www.antonsinke.nl

ISBN 978 90 239 5086 8
ISBN 978 90 239 5087 5 (ebook)
NUR 707
www.kokboekencentrum.nl.

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers,
Utrecht

Alle rechten voorbehouden

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Inleiding	7
1 DE CRISIS VAN DE ORTHODOXIE	13
<i>Genade is niet goedkoop (1)</i>	
1 Bonhoeffer als kerkvader?	13
2 Niks zo progressief als een goede orthodoxie	16
3 Alleen wie gehoorzaamt, gelooft	20
4 Geef mij genadig uw wet	26
5 Concrete vrijheid	29
6 Laatst en voorlaatst	38
7 Slotwoord: wat predikers te doen staat	41
<i>Stadia op de weg naar de vrijheid</i>	45
2 DE KOSTEN VAN DISCIPELSCHAP	47
<i>Genade is niet goedkoop (2)</i>	
1 Woorden en daden	47
2 Focus	49
3 Daad	51
4 Lijden	53
5 Dood	55
<i>Christenen en heidenen</i>	59
3 MAAR GELOOF DES TE DAPPERDER	61
<i>Wat bedoelde Bonhoeffer met ‘religieus christendom’?</i>	
1 Ineens een heel andere Bonhoeffer?	61
2 Midden in ons leven transcendent: het afscheid van het denken in twee ruimtes	64

3	Alsof er geen God is. Over stoplappen en een discussie die zich nog altijd voortsleept	69
4	Areligieus christendom	74
5	De mondige wereld	79
4	WEES NIET AL TE VROOM <i>Wat bedoelde Bonhoeffer met disciplina arcani?</i>	85
1	De geheimen van het geloof spellen	85
2	Wachten op het verlossende woord	88
3	Geen gespleten werkelijkheid maar Christuswerkelijkheid	89
4	De taal leren die God met ons spreekt	92
5	WEES NIET AL TE RECHTVAARDIG <i>Bonhoeffer en politieke verantwoordelijkheid anno nu</i>	97
1	Er is geen isme dat bij Bonhoeffer past	97
2	Nostalgie kan niet leidend zijn	100
3	Breed verbonden	107
4	Politiek op de kansel	113
	Noten	119

Inleiding

‘Zondig dapper’. Afgezien van de enkele theoloog die meteen weet dat deze titel een Luthercitaat is, zullen veel mensen zich afvragen: waarom zo’n merkwaardige titel voor dit boek? Hij kan de nieuwsgierigheid prikkelen, maar je kunt je als lezer ook bij voorbaat al ergeren als je zo’n titel leest. ‘Als er een heel boek lang lekker gemakkelijk over zonde wordt gepraat, hoeft het voor mij niet’, denk je dan.

Ik hoor zelf bij degenen die in eerste instantie een paar keer moeten slikken voordat ze het woord ‘zonde’ zullen gebruiken. Wanneer ik bijvoorbeeld een kerkdienst leid, aarzel ik het woord op de lippen te nemen. Het woord lijkt nietszeggend geworden. Of ‘zwarig’ maar vaag, algemeen en zonder inhoud. ‘Zondaren zijn we allemaal.’ Dat is geen nieuws. Daar ligt niemand van wakker. En buiten de kerk klinkt het woord ‘zonde’ vooral als ‘jammer’. ‘Zonde, die kras in je lak.’ Of zelfs als ‘lekker’. Regelmatig zie ik een bedrijfsauto met daarop de tekst *SINNER as I am*. Google leert me dat de bestuurder van die auto werkt voor een bedrijf in sport- en lifestyle-artikelen. Het klinkt blijkbaar wel spannend, en sportief, om je ‘lifestyle’ te omschrijven met het woord ‘sinner’. Zonde is lekker, dat lijkt de grote veronderstelling. Ik kan die auto niet tegenkomen zonder aan Anselmus te denken, die ergens rond het jaar 1100 opschreef: ‘Je hebt nog niet goed overwogen hoe groot het gewicht van de zonde is.’¹ Zonde – dat woord gebruiken we oorspronkelijk niet voor iets lekkers, maar voor iets destructiefs. Zonde maakt alles kapot. Om te beginnen de band tussen God en mensen.

En dan toch deze titel, die zelfs aanmoedigt om te zondigen. Waarom?

Omdat het boek over Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) gaat. En over handelen. Christelijk handelen. Een van de grote thema’s in Bonhoeffers leven (en ook in dit boek) is: er moet gehandeld worden. Ook al weet je niet altijd zeker of je helemaal goed handelt. Of je geen schuld op je laadt. Of je niet zondigt.

In 1937 publiceerde de 31-jarige Duitser zijn boek over de *Navolging* van

Christus. Midden in een maatschappij waar alles op spanning was komen te staan, zeker als je niet gediend was van Hitler en zijn trawanten, en midden in een kerk die worstelde met de vraag naar een christelijk antwoord op alles wat er in Duitsland gebeurde, schreef Bonhoeffer over handelen en het nemen van beslissingen. In het eerste hoofdstuk (over ‘de dure genade’) citeerde hij Maarten Luther, die ooit gezegd heeft: ‘Zondig dapper, maar geloof en verheug je des te dapperder in Christus!’²

Bij zijn uitleg van dit citaat zegt Bonhoeffer dat het belangrijk is dat we een onderscheid maken tussen genade als vooronderstelling en genade als resultaat. Als je Luthers uitspraak leest als een vrijbrief om er maar op los te zondigen, omdat God toch wel vergeeft (genade als vooronderstelling), dan wordt de *zonde* goedgepraat, in plaats van dat de *zondaar* vergeving en verandering ervaart. Dan is de genade goedkoop geworden. Dan ben je het tweede deel van Luthers uitspraak ook meteen vergeten. Wanneer je gelooft in Christus en je in hem verheugt, is er ruimte gekomen om te handelen, ook al weet je nooit helemaal zeker of je handelen in orde is, of je toch niet zondigt.³ ‘Als Christus dan voor zondaren gekomen is, hoef ik in zijn buurt ook niet zonodig meer dan een zondaar te zijn’, kun je zeggen. En zo kun je de ruimte ervaren om tot handelen te komen, vertrouwend op – mocht het nodig zijn – de vergeving. Dan is er iets met de *zondaar* gebeurd. Die is navolger geworden. De genade is dan niet meer goedkoop.

Zo is dit Luthercitaat een lievelingsuitspraak van Bonhoeffer geworden.⁴ In een situatie waarin het maar het veiligste leek om je mond te houden, om de stormen van de tijd als golven over je hoofd te laten slaan, in afwachting tot de storm hopelijk snel weer zou gaan liggen – in die tijd riep (roept) Bonhoeffer op tot handelen. Tot risico’s nemen. Gelovend en je verheugend in Christus. De beslissing over je leven is in Christus al gevallen, dus handelen *kan*. En *moet*. Heel Bonhoeffers schrijverschap en heel zijn biografie maken duidelijk: als je het hem vraagt, is er christelijk gezien maar één ding *niet* mogelijk – en dat is dat je blijft zitten, dat je *niet* beslist, dat je *niet* opstaat, dat je *niet* handelt. Er moet iets gebeuren, je moet iets doen. Ook als alle mogelijke handelingen *zonde* lijken. Politiek gezien in opstand komen bijvoorbeeld. Of een aanslag voorbereiden. En hoeveel situaties zijn er niet waarvan je moet zeggen: ik weet werkelijk niet wat de beste keuze is, alles lijkt wel verkeerd. Wik dan, weeg dan, biddend; beslis; en: handel. Dan maar zondigen. Niets doen is in ieder geval het allerslechtste, al lijkt je er je handen mee schoon te houden.

Vandaar de titel van dit boek: *Zondig dapper*.

Verschillende mensen, waaronder de uitgever van dit boek, hebben me gevraagd eens kort en goed op te schrijven wat ik nu van Bonhoeffer heb geleerd, of wat we volgens mij in onze tijd aan zijn denken kunnen hebben. Ik denk dat ik daarvoor een mooi begin heb met dit citaat. Wat ik zelf aan Bonhoeffer heb gehad, en wat ik bij mensen om mij heen zie dat ze aan Bonhoeffer hebben, is dat zijn leven en denken kunnen helpen om de moed te vatten om beslissingen te nemen. Weg van alle getob, waar Bonhoeffer zelf vermoedelijk ook wel het nodige van wist, naar de ruimte van het handelen. In allerlei toonaarden en in allerlei situaties komt steeds dat element naar voren. In Bonhoeffers werk, en in dit boek over zijn werk.

Een centraal gegeven in Bonhoeffers werk, dat van de gemeenschap, van de kerk, blijft in dit boek (vind ik zelf) onderbelicht. De oorzaak daarvan is dat ik aan dit ook voor mij belangrijke gegeven ruime aandacht besteed in het boek *De levende kerk*, dat in 2018 is verschenen. Je zou kunnen zeggen dat in dat boek de grote veronderstelling van heel Bonhoeffers 'ethiek', van heel zijn theologische denken over christelijk handelen, uit de doeken wordt gedaan. Dat je handelen *kunt*, dat er ruimte *is*, dat is wat je ervaart in de kerk, in de christelijke gemeenschap, waar het woord van de vergeving je wordt toegezegd, waar mensen in de ruimte van de genade samenleven en waar genade geen leeg woord blijkt. In hoofdstuk 4 van dit boek, over het begrip *disciplina arcani*, zullen we dat laatste opnieuw proeven: als genade tastbaar wordt in de gemeenschap, is er vervolgens ook de ruimte om te handelen, zelfs als het gevaarlijk handelen wordt. Of zelfs als het politiek handelen is, zoals ik in hoofdstuk 5 vrij uitgebreid uiteen zal zetten. Deze beide hoofdstukken heb ik een titel meegegeven die losjes verwijst naar Prediker 7: 'wees niet al te rechtvaardig en gedraag u niet al te wijs' (zie vers 16).

Om goed te kunnen begrijpen wat Bonhoeffer met dat begrip *disciplina arcani* heeft bedoeld en hoe hij daarmee de mogelijke toekomst van de kerk heeft willen schetsen, is het nodig om eerst goed zicht te hebben op wat voor toekomst Bonhoeffer in de laatste jaren van de oorlog überhaupt voor zich zag. Wat bedoelde hij bijvoorbeeld met zijn gedachten over een 'religieus christendom' dat dan alleen nog bestaansrecht zou hebben? Daar kijken we naar in hoofdstuk 3. En dat hoofdstuk veronderstelt weer wat er in de hoofdstukken 1 en 2 aan de orde komt: dat de Bijbel en de kerk en het geloof consequenties hebben voor het leven hier en nu (en niet alleen voor straks en ginds, hoofdstuk 1) en dat die consequenties best heftig kunnen zijn (hoofdstuk 2). Heftig, maar niet onmogelijk. Daarbij biedt hoofdstuk 1 meer dan wat inleidende gedachten: wat ik in dat hoofdstuk

uiteenzet, is volgens mij fundamenteel voor het begrijpen van Bonhoeffers oeuvre. Ik heb er daarom meer ruimte voor genomen dan bij de andere hoofdstukken.

Ik hoop dat dit boek moed zal geven aan wie dat nodig heeft: om beslissingen te nemen, om te handelen. Om te geloven, vooral.

Ik dank de vele mensen die mij hebben aangespoord dit boek te schrijven. Dan gaat het niet in de laatste plaats om de uitgever, in het bijzonder in de persoon van Nico de Waal. Zonder zijn vraag om een boek als dit was het er niet van gekomen. Hij heeft veel geduld moeten betrachten voor het boek er eindelijk echt, maar nu dan ook echt, leek te gaan komen. Ik hoop maar dat het door alles wat ik in die jaren heb beleefd en geleerd, alleen maar beter en misschien zelfs des te actueler is geworden. Aan Nico heb ik de suggestie te danken om me in hoofdstuk 1 te verhouden tot Berkhofs *Crisis der Middenorthodoxie*. Ik geef dit boek onder dankzegging aan Nico in handen, en in hem hopelijk aan velen die geraakt zijn door het denken van Bonhoeffer.

Verschillende aspirant-lezers hebben me de afgelopen jaren meer dan eens gevraagd wanneer het nu zover was dat het boek zou verschijnen... Ik dank hen voor die aanmoedigingen, voor hun belangstelling, en voor hun geduld.

Veel dank aan allen die de afgelopen jaren lezingen en colleges over Bonhoeffer en zijn werk van mij hebben aangehoord, en mijn denken hebben verrijkt en gekleurd met hun vragen en opmerkingen. In het bijzonder denk ik met veel dankbaarheid terug aan de reizen die ik maakte met groepen jongeren, en ik noem heel graag de namen van mijn mede-reisleiders Arjan Segers, Eelke Dekens, Maries van der Hek en Johanna Hoving.

Marinus Hofman uit Ridderkerk dank ik voor zijn vragen en voor zijn opmerkingen bij hoofdstuk 3.

Niels den Hertog en Gerard den Hertog hebben veel voor mij en voor dit boek betekend door hun voortdurende meedenken en door hun stimulans dit boek nu vooral eens af te maken. Niels heeft met zijn opmerkingen hier en daar nog voor extra scherpste, of nuance, kunnen zorgen.

Ook spreek ik graag mijn dank uit naar de Confessionele Vereniging, die het mij mogelijk maakt om als bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen een deel van mijn tijd te besteden aan het schrijven van dit soort werk. Ik hoop dat de kerk in de breedte, links en rechts, ermee gediend mag zijn. Ook mijn collega's aan de PThU, in Amsterdam en in Groningen, in het Centrum voor Beroepsvorming en Spiritualiteit, in de groep Beliefs, en breder: veel dank voor jullie collegialiteit.

Vooral dank ik Lucie, Evert, Ite, Willemien en Gezina: omdat ze zorgen dat ik ook nog eens wat anders doe dan *nadenken* over handelen, en dat ik ook midden in het leven zelf kan *zijn*. Dat komt helemaal overeen, hoop ik, met wat ik hieronder in hoofdstuk 1 uiteenzet. En tegelijkertijd steunen ze me ook bij het schrijven, met veel begrip en geduld. Dat betekent allemaal immens veel voor me.

Ik heb bij het schrijven van dit boek vaak teruggedacht aan mijn kinder- en tienerjaren. Ik dank mijn ouders voor wat ze me gegeven hebben. Nu ik zelf vader ben, weet ik het des te meer naar waarde te schatten, én soms ook te relativeren.

Ten slotte: ooit hoorde ik, als tweede- of derdejaars theologiestudent, een lezing van Stephen Williams. Hij citeerde Bonhoeffers *Ethik*, en daarmee is het allemaal begonnen: ik fietste in de week erop naar het antiquariaat in Utrecht en kocht daar voor twintig gulden het boek van deze voor mij vrijwel onbekende theoloog. Ik denk dat het dit citaat geweest is dat mij getriggerd heeft:

Deze op de wereld gerichte liefde van God (...) ondergaat en doorlijdt de werkelijkheid van de wereld tot op het scherpst. Op het lichaam van Jezus Christus viert de wereld zichzelf bot. Maar de gemartelde vergeeft de wereld haar zonde. Zo geschiedt de verzoening.⁵

Het is voor mij inmiddels moeilijker na te voelen wat mij toen raakte, maar ik denk dat het de vertrouwdheid was (het woord ‘verzoening’) in combinatie met de volstrekte nieuwheid van wat ik hier las (verzoening geschiedt door het woeden van de hele wereld wakker te roepen en uit te laten razen). De kerkelijke traditie resoneert in Bonhoeffers woorden, maar de traditie weerhoudt hem er niet van de betekenis van Christus als nieuw te doordenken. Die traditie stimuleert hem juist nieuwe woorden te zoeken, en te vinden. Nu Bonhoeffer inmiddels zelf deel van de traditie is geworden en nu ik mijn boek over hem de wereld in stuur is dat ook precies wat ik hoop: dat hij in een wereld die razendsnel verandert, blijft stimuleren om de kerkelijke traditie haar vernieuwende werk te laten doen.

Edward van 't Slot,
Zwolle 2019

HOOFDSTUK 1

De crisis van de orthodoxie

Genade is niet goedkoop (1)

1 BONHOEFFER ALS KERKVADER?

‘In de kerk zit je geweten meestal rechts’, zei een collega ooit tegen me. Bij alles wat je zegt en doet, kijk je naar degenen die ‘rechts’ van je staan: naar hen die de naam hebben orthodox te zijn. Die uitspraak riep herkenning bij me op. Ik zeg er wel meteen bij: als je ‘geweten’ zo werkt, is dat je eigen probleem, het zegt vaak meer over jezelf dan over degenen die ‘rechts’ van je staan. Maar soms ook niet. Het gebeurt regelmatig dat mensen zichzelf wel degelijk ‘orthodox’ noemen, waarbij je wel aanvoelt: zij denken dat ze de aloude leer vertegenwoordigen. De traditie. De ware kerk. Zij zijn de maat van elke kerkelijke uitspraak. Als je wat anders zegt dan zij, is het gevaar dat je van het rechte pad bent afgeweken levensgroot. Vanuit een veilige vesting beoordelen zij je uitlatingen.

Nu ken ik de kerk inmiddels goed genoeg om te weten dat niet iedereen zich veel aan deze ‘orthodoxen’ gelegen laat liggen. Er zijn ook genoeg gelovigen, zeker onder de theologen, met een heel ander soort theologisch ‘geweten’. Zij hebben eerder het gevoel dat zij die ‘nog’ op ‘ouderwetse’ wijze geloven, heel wat uit te leggen hebben. Ze reageren allergisch op elke oekaze van rechts die hun vertelt wat ze eigenlijk moeten geloven als ze werkelijk christelijk willen denken. Of wat ze eigenlijk moeten zeggen. Of doen. Of vooral niet moeten doen. Als zij zich voor iemand willen verantwoorden, dan eerder de andere kant op. Het rechte pad is voor hen het pad van de progressiviteit.

In beide groepen, rechts en links, is Dietrich Bonhoeffer een geliefd theoloog. En aan beide kanten bestaat de neiging om hem in het eigen kamp te trekken. Als kampioen van de orthodoxie aan de ene kant: denk aan Georg Huntemann, die in 1989 Bonhoeffer aanwees als de kerkvader voor de evangelicalen,¹ of aan Eric Metaxas, die Bonhoeffer in een veelgelezen biografie neerzet als de *proto-neoconservative-reborn-Christian* bij uit-

stek, een uitgesproken vijand van alle ‘buitenissige theologische stromingen’, zoals bijvoorbeeld het vrijzinnige ‘pseudohumanisme’.² Aan de andere kant van het spectrum staan zij die Bonhoeffer zien als de vader van een theologie waarin God helemaal is opgegaan in de interactie tussen mensen: de naam die hier al een halve eeuw steeds weer bij genoemd wordt, is die van de anglicaanse bisschop John A.T. Robinson.³

Maar Bonhoeffers theologie is interessanter en in ieder geval complexer dan dat. Hij spreekt een taal die soms doet denken aan de ene groep, dan weer aan de andere. Daardoor is het ook wel weer voorstelbaar dat beide ‘richtingen’ met hem weglopen. Maar vooral zegt hij beide groepen de wacht aan. Bonhoeffer is geen theoloog voor een duidelijk kamp, waar je – op jezelf – duidelijkheid hebt – voor jezelf. Het kamp is opgebroken, en je gaat een weg, als je met Bonhoeffer optrekt. Weg bij het ‘op jezelf zijn’. Wil je met Bonhoeffer meereizen, dan vraagt dat in ieder geval om een zelfkritische houding. Denk niet te snel dat je wel weet hoe het zit.

Ik loop natuurlijk net zozeer als anderen het gevaar om in dit boek een beeld van deze inspirerende theoloog te schetsen dat vooral mijzelf erg goed bevalt. Ook ik ben iemand die nog weleens het gevoel heeft verantwoording af te moeten leggen, soms ter rechterzijde, soms ter linker. Aan wie orthodox is, meld ik graag dat ik mezelf ook zo beschouw, maar dat ik eenkennigheid vrees; en aan hen die zich progressief noemen, laat ik graag zien dat mijn ‘orthodoxie’ op dat punt ook van wanten weet. Bonhoeffer is voor mij een voorbeeld van hoe dat kan zonder kleurloos te worden, integendeel. Hij laat zien hoe spannend het is om midden tussen de kerkelijke tradities te staan en er soms ook recht tegen in te gaan.

Goed: mocht ik hem in de komende bladzijden soms toch kleurloos maken, dan ben ik misschien bezwaken voor de verleiding alle kanten op verantwoording af te willen leggen in plaats van kleur te bekennen. Volgt u mij in de komende hoofdstukken dus vooral kritisch.

In dit eerste hoofdstuk ben ik in mijn uiteenzettingen over Bonhoeffers denken vooral strijdbaar gefocust op een bepaald soort ‘orthodoxie’. Een gesprek de andere kant op volgt in hoofdstuk 3.

Is Bonhoeffer een orthodox theoloog?

Zeker *niet* als orthodoxie betekent dat geestelijke beslissingen uiteindelijk vallen op harts- en zielsniveau. En ook niet als orthodoxie betekent dat je in je kerkgang vooral gericht bent op je hoop (of wanhoop) op – ooit – een plekje in Gods komende Rijk. Bonhoeffer is geen ‘orthodox’ theoloog als orthodoxie zou betekenen dat je voortdurend gericht bent op je ziel en je zielenroerselen, waardoor je gerust bent wanneer je *ziel* tot rust komt. Hij

is zelfs niet de best denkbare gesprekspartner als orthodoxie betekent dat ik *vervolgens*, uit dankbaarheid, ook met mijn leven laat zien ‘wat mij God deed ondervinden, wat hij gedaan heeft aan mijn geest’ (Ps. 66:8 OB). Dit zijn eenvoudig niet de tonen die Bonhoeffer aanslaat.⁴

Want waarom komt in zulke zinnen de *wereld* waarin je als gelovige aanwezig bent, zozeer op de tweede plaats? Kun je het wel hebben over vrede met God (Rom. 5:1) wanneer je vooral een innerlijke vrede ervaart, maar over de hoop voor de wijde wereld om je heen nog helemaal niet hebt nagedacht? Hoe orthodox is dat eigenlijk? Is Christus en is de Geest vooral in de wereld gekomen om voor innerlijke vrede te zorgen, en voor mijn allerindividueelste uitzicht op een Rijk dat komt? Of toch eerst om *hier* een Koninkrijk te stichten (Ps. 98:4 NB; vgl. Mat. 6:33) en komt elke innerlijke vrede hooguit op een tweede plaats? Als er voor die laatste uitspraak geen plaats is, bevindt de orthodoxie zich in een gevaarlijke crisis. Nietszeggendheid ligt op de loer.

In 1952, in de tijd dat Bonhoeffers brieven uit de gevangenis (voor het eerst gepubliceerd in 1951) het een en ander begonnen los te maken in de kerkelijke en theologische wereld, verscheen in Nederland het al bijna even bekend geworden pamflet van Hendrikus Berkhof (1914-1995): *Crisis der Middenorthodoxie*.⁵ De titel van dit hoofdstuk (‘de crisis van de orthodoxie’) verwijst natuurlijk terug naar dit boek. Het deed destijds veel stof opwaaien. Evenzeer als Bonhoeffer waarschuwt Berkhof voor een evangelie dat tandeloos is geworden, een opvatting van de genade die ons een aai over de bol geeft maar die geen enkele onrust meer veroorzaakt in onze levens. In zijn tijd nam Berkhof een dergelijke in slaap sussende genadeprediking vooral waar in het ‘midden’ van de kerk, en hij waarschuwde: als we *de wet* helemaal vergeten, zal de kaalslag niet te stoppen zijn. Hij heeft gelijk gekregen, vrees ik. Maar hebben we ervan geleerd? Ook in mijn eigen predikantschap neem ik waar hoe moeilijk het is om kritische tonen aan te slaan, en hoe verleidelijk het is om het in de kerk met mensen die er ‘nog’ zijn vooral maar gezellig en vrolijk te houden. Het is wel zo fijn als de boodschap die van de kansel klinkt een beetje goed voelt. Met de kinderen zingen we liederen met fijne teksten als ‘je mag er zijn’ en ‘er is altijd iets waar je goed in bent’. Want ‘God heeft je bedacht, dus je bent een goed idee’ (Max Lucado). Ik denk dat dergelijke therapeutische *feel-good* geluiden allang niet meer alleen in het ‘midden’ van de kerk klinken, maar juist en vooral heel veel in de hoek die we graag als ‘orthodox’ aanduiden, en niet te vergeten in de ‘evangelische’ vleugel.⁶ Wat niet zo verwonderlijk is, als orthodoxie vooral gericht zou zijn op innerlijke vrede. Maar zijn we dan

niet veel te druk met onszelf, en krijgen de radicaliteit van het evangelie en de concreetheid van de bekering dan nog wel de ruimte?

Kortom: nog altijd, en misschien meer dan ooit, is het belangrijk dat we ons door iemand als Bonhoeffer wakker laten schudden. Wat heeft hij ons te melden over ‘wet’ en over de noodzaak om de genade niet goedkoop te laten klinken?

In dit hoofdstuk kijken we vooral naar wat Bonhoeffer hierover *schreef*. Ik stipte zojuist de samenhang tussen geloven en gehoorzamen al even aan: daar wil ik zo dadelijk bij stilstaan, in § 3. Inspirerend en verhelderend vind ik daarbij zijn uitleg van Psalm 119. Daar zien we hoe positief je over de wet, over het gebod, kunt spreken. We denken op dit punt met Bonhoeffer mee in § 4. En wat doe je vervolgens met dat gebod van God? Bonhoeffer heeft er veel aan gedaan om duidelijk te maken dat gehoorzamen bij het *dagelijks* leven hoort. Daar gaat het over in § 5. En dan is er ten slotte nog de vraag die Bonhoeffer levenslang bleef bezighouden: als de genade uiteindelijk het laatste woord blijft over ons leven, kun je dan wel zo veel nadruk leggen op het belang van gehoorzaam handelen? Doe je de genade dan uiteindelijk niet tekort? Hoe verhouden die twee, genade en gehoorzaamheid, zich? In zijn *Aanzetten voor een ethiek* (globaal 1940-1943) vindt Bonhoeffer een verhelderende manier om daar nog eens naar te kijken: met de woorden ‘laatst’ en ‘voorlaatst’. In § 6 proberen we dit helderder te krijgen. In het volgende hoofdstuk hebben we, na de tijd genomen te hebben voor al deze gedachten, meer aandacht voor de volgende stap: voor de *praktijk*. We kijken dan hoe dit bijvoorbeeld in Bonhoeffers eigen leven heeft doorgewerkt en wat dat tegenwoordig te zeggen zou kunnen hebben.

Maar eerst nog een antwoord op een vóórvraag: wat betekent dat woordje ‘orthodox’ waar ik het nu al zo vaak over heb gehad, nou eigenlijk *wel*?

2 NIKS ZO PROGRESSIEF ALS EEN GOEDE ORTHODOXIE

Zonder dat ik er goed onderzoek naar heb gedaan, durf ik het vermoeden wel uit te spreken dat Nederland een van de weinige landen is waar ‘orthodoxie’ kerkelijk vrij hoog aangeschreven staat. Ofwel: in de wereldkerk staan de Nederlanders met hun positieve kijk op ‘orthodoxie’ tamelijk alleen. Ik doel uiteraard niet op dat grote deel van de wereldkerk dat zelfs ‘orthodox’ in zijn naam heeft staan, de oosterse orthodoxie. Daar betekent

het woord namelijk iets anders dan bij ons. Voor deze ‘orthodoxen’ betekent orthodoxie ook wel, net zoals bij ons, dat de kerk in een lange traditie staat en dat ze met die traditie totaal vergroeid is, met huid en haar, in leer en leven; maar het gevoel ‘orthodox’ te zijn hangt daar vooral samen met de verbondenheid met de liturgie van de kerk der eeuwen. Bij ons betekent ‘orthodox’ niet zozeer de naam van een denominatie, en een liturgisch bewustzijn drukt het woord maar zeer zelden uit. In ons dagelijkse taalgebruik, en zeker in het kerkelijke dagelijkse taalgebruik, drukt het vooral uit dat je pal staat voor de belijdenis, voor de aloude leer. Zo heb je orthodoxe gereformeerden en orthodoxe rooms-katholieken, zoals je in de politiek overigens ook kunt spreken over orthodoxe socialisten of zelfs orthodoxe liberalen. Maar in de politiek heb je al snel wat uit te leggen als het woord ‘orthodox’ op je wordt geplakt. Het klinkt als ‘star’, ‘streng’, ‘onbeweeglijk’. Alsof de leer vóór het leven gaat. Dat is in de politiek meestal geen handig uitgangspunt (ook al levert het extreme tegendeel, een standpuntloos hengelen naar de mening van het volk, natuurlijk ook geen betrouwbare politiek op).

Maar ook in de kerk kan het woord associaties met starheid oproepen, en zeker in de wereldkerk is dat vaak het geval. Orthodoxie is dan: hardnekkig blijven staan bij oude waarheden en intussen het leven waarin het geloof geleefd moet worden, aan je voorbij laten trekken. In de Duitse kerken zullen mensen je niet blij aankijken wanneer je ze ‘orthodox’ zou willen noemen. In de anglofone wereld is het niet veel anders: een speurtochtje op internet laat al zien dat Engelstaligen bij het woord ‘orthodox’ vooral aan de oosterse orthodoxie denken; vrijwel alleen G.K. Chesterton (1874-1936) heeft een warm pleidooi gevoerd voor een eigen vorm van ‘orthodoxie’. Maar hij heeft het woord daarbij duidelijk ruimer geïnterpreteerd dan meestal gedaan wordt; ‘orthodoxie’ is voor hem de *ruimte* van de traditie waarin je je kunt voegen. Eerder dat, dan dat het een complex van leerstellingen is, al zegt Chesterton ook over de leer wel het een en ander. Vermoedelijk voegde hij zich juist vanwege deze ‘ruimte’-opvatting, enkele jaren na zijn als anglicaan geschreven boek *Orthodoxy* (1908), bij de Rooms-Katholieke Kerk (1922): daar proefde hij de ruimte van de verbondenheid met de traditie nog het duidelijkst.⁷ Maar meestal krijgt het woord ‘orthodoxie’ niet zo’n fraaie ruimtelijke interpretatie. Theologen als Sarah Coakley en Rowan Williams gebruiken het woord weleens, maar dan meer terzijde: zij streven niet naar een orthodoxe *identiteit*, maar ze streven ernaar dat ze, met hun geloof en theologie, aansluiting zullen houden met de brede christelijke hoofdstroom van de kerk.

Bonhoeffer gebruikt het woord ‘orthodox’ bij mijn weten eigenlijk alleen om *anderen* te omschrijven: de lutherse (opnieuw: vooral leerstellige) orthodoxie van de zestiende tot achttiende eeuw, of allerlei hedendaagse biblicisten, met wie hij zich ook niet erg verbonden voelde.⁸

Dat alles mag te denken geven.

Wil het woord ‘orthodoxie’ een ere naam kunnen zijn, zoals velen in de Nederlandse kerk het toch graag gebruiken: van welke valkuilen moet je je dan bewust zijn? Blijkbaar vooral van de valkuil van de verstarring. Je zult moeten beseffen dat ‘orthodoxie’ een *dynamische* grootheid is. Om terug te komen op het voorbeeld waar ik dit hoofdstuk mee begon: wanneer ‘orthodoxie’ de indruk wekt dat *zij* zich bij uitstek houdt aan de aloude leer en gebruiken, in letter én in geest, dan is het zeer begrijpelijk dat iedereen die een andere weg kiest altijd het gevoel heeft zich tegenover deze ‘orthodoxie’ (tegenover ‘rechts’) te moeten verantwoorden. Of je het nu over kerkelijk of over politiek rechts hebt: die fractie vertegenwoordigt dan altijd het goede van vroeger. Je moet dan van goeden huize komen wil je overtuigende argumenten inbrengen tegen haar standpunten.

Maar *klopt* het wel? Als je je verbindt aan de aloude letter, tot aan aloude bijbelvertalingen en psalmberijmingen toe, heb je dan daarmee de aloude *geest* ook zonder meer op je hand? Is die gedachte wel zo orthodox? De vraag stellen is haar beantwoorden.

In een befaamde studie over de ‘aartsvader van alle ketterijen’, Arius (± 256-336),⁹ laat Rowan Williams zien dat juist de orthodoxie – in de *goede* zin van het woord – zich in het algemeen beweeglijk opstelt en op zoek is naar nieuwe begrippen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de ‘conservatief’ Arius. Althans, zo was het rond het concilie van Nicea (325), en Williams schroomt niet om de lijnen door te trekken. Waar Arius zich verzette tegen de inbreng van allerlei nieuwe begrippen en categorieën in de theologie, smeeden mensen als de piepjonge Athanasius (296-373) allerlei jargon en nieuwe termen om te kunnen uitdrukken dat de Zoon altijd al bij de Vader was en dat er toch maar één God is. Nieuwlichterij, in de ogen van mensen als Arius. Maar volgens Athanasius en het concilie was er voortaan, in de woorden van Williams, *theologie* nodig – omdat

een strikt zich houden aan alleen archaïsche en ‘neutrale’ termen in feite een mogelijk verraad is van het historische [traditionele] geloof. (...) Het loyaal en onkritisch herhalen van formules wordt [in Nicea] erkend als inadequaar om de continuïteit [met de traditie] veilig te stellen, verder dan op een puur formeel niveau; Schrift en traditie

hebben het nodig gelezen te worden op een manier die hun vreemdheid, hun onvanzelfsprekende en niet-contemporaine kwaliteiten, aan het licht brengt. (...) Continuïteit was iets wat bij ieder crisismoment opnieuw verbeeld en opnieuw gecreëerd moest worden.¹⁰

Williams verwijst in dit verband ook expliciet naar Bonhoeffer, die samen met anderen een ‘mix van paniek en onbegrip’ opriep toen hij in de jaren dertig, tegenover een kerk die een veilige plek wilde vinden in het Derde Rijk, zocht naar ‘een nieuwe verbondenheid met authentieke theologie: een “moeilijk maken” van een evangelie dat bedolven was onder de gemeenzaamheden van volkse vroomheid’.¹¹

Orthodoxie betekent, met andere woorden, dat er steeds naar ongemakkelijke woorden wordt gezocht voor aloude waarheden. Om Williams nog één keer te citeren:

*Nu hetzelfde evangelie verkondigen als vroeger is een heel stuk minder gemakkelijk dan het klinkt. (...) Het onderscheidende van de christelijke identiteit is intiem verbonden met het idee van een ‘nieuwe schepping’, van een gebeurtenis die een radicaal, beslissend en niet te voorzien verschil maakt in de mensenwereld: iets wordt voortgebracht uit niets, leven uit de dood.*¹²

Wanneer ‘orthodoxie’ niet meer naar frisse woorden zoekt voor dit altijd weer nieuwe en onvoorziene, dan is zij in een diepe crisis geraakt. En je kunt voor dat woord ‘orthodox’ natuurlijk allerlei andere woorden invullen die vaak vergelijkbare associaties oproepen: gereformeerd, rechtzinnig, confessioneel, en noem maar op.

Volgens Bonhoeffer vertaalde een dergelijke crisis zich in een totaal gebrek aan slagvaardigheid, en dat juist in een tijd die vóór alles om daadkracht vroeg. Bonhoeffers boek *Navolging*, dat ook in ‘orthodoxe’ kringen vaak geprezen wordt, zoekt naar woorden die de daad juist oproepen. We zullen nu eerst onze blik richten op dat boek. In de jaren na dit boek heeft Bonhoeffer steeds vaker gedachten geformuleerd die ‘orthodoxe’ wenkbrauwen wat meer doen fronsen. Maar die gedachten komen op uit vergelijkbare motieven als in *Navolging*: woorden en daden moeten elkaar weerspiegelen. Dat betekent dat het voor Bonhoeffer steeds moeilijker wordt

dat we zulke grote en laatste zaken,¹³ die een mens verder maar nauwelijks op de lippen neemt, zo vanzelfsprekend en alledaags uitspre-

ken. (...) [Een] woord als zonde, genade, vergeving en dergelijke krijgt een heel andere klank, een heel ander gewicht, wanneer het eens door een mens wordt uitgesproken die zulke woorden anders nooit uitspreekt. Het woord dat vanuit een lang stilzwijgen aan het licht treedt, weegt zwaarder dan datzelfde woord uit de mond van een praatziek figuur.¹⁴

3 ALLEEN WIE GEHOORZAAMT, GELOOFT

Bonhoeffer is een kind van de lutherse tak van de kerk. Al jong was hij gegrepen door de geschriften van de Wittenbergse reformator; en door de lessen van bijvoorbeeld de beroemde Luthergeleerde Karl Holl (1866-1926) leerde hij als student de weg in Luthers geschriften goed kennen. Daarbij was de kern vanaf het begin duidelijk. De schokkende ontdekking van Luther, van rond 1517, was ook voor Bonhoeffer van levensbelang: om te kunnen bestaan voor God, om een leven te leiden dat in alle opzichten ‘goed’ genoemd kan worden, doen niet mijn prestaties ertoe, zelfs niet de geweldigste, maar doet het er alleen toe dat ik geloof. Dat ik God gelijk geef in *zijn* oordeel over mijn leven. Dat ik naar Christus leer te vluchten als degene in wie het oordeel genadig vastligt. Er is in Bonhoeffers werk niets te vinden waaruit zou blijken dat hij achter die inzichten terug zou willen. Integendeel: ze vormen de basis voor zijn leven en denken, voor zijn geloven en zijn theologiseren.

En toch moet er meer gezegd worden. De Bijbel zelf zegt meer. De zinnen hiervoor geven een mens als het goed is de moed om het leven aan te durven – maar dan moet er nu ook geleefd worden! Wat telt in het leven is geloof *dat zich uit* in daden van liefde (Gal. 5:6); een geloof dat ‘wandelt in goede werken’. De ruimte daarvoor is door God zelf klaargemaakt (Ef. 2:8-10) – dus ga maar wandelen; wat let je!

Natuurlijk – voordat deze laatste woorden al te triomfantelijk gaan klinken: die daden vallen vaak nogal tegen. Het zou deprimerend worden als de focus op wat we vaak ‘de heiliging’ noemen, nu zou resulteren in een wankelende gerichtheid op eigen daden, op een wiebelig gedoe met ‘heilingskrukken’ om daarmee Sion te beklimmen (Kohlbrugge).¹⁵ Het is volkomen waar dat ‘ook in de allerheiligsten, zolang zij in dit leven zijn, pas een eerste begin van de gehoorzaamheid aanwezig is’ (*Heidelbergse Catechismus*, antw. 114). Maar ik lees bij Bonhoeffer ook niet dat hij een heilige wil worden, of dat zijn lezers heiligen zouden moeten worden. Geloven uit

zich soms in niets anders dan in de moed om te handelen, ook als er allerlei twijfels zijn omdat je handelen in normale omstandigheden ontoelaatbaar zou zijn. Een politieke moord, zelfs. Dat lijkt toch allesbehalve heilig!

In een bekende brief uit de gevangenis, een brief die leest als een soort testament, vlak na de mislukte aanslag op Hitler, schrijft Bonhoeffer:

Ik herinner me een gesprek dat ik dertien jaar geleden in Amerika had met een jonge Franse predikant. We hadden elkaar heel eenvoudig de vraag gesteld wat we welbeschouwd met ons leven wilden. Hij antwoordde: ik zou een heilige willen worden (en ik acht het mogelijk dat hij dat is geworden). Ik was daar diep van onder de indruk. En toch sprak ik hem tegen en zei zo ongeveer dit: ik zou willen leren geloven. (21 juli 1944)

Dit gaat over een gesprek met Bonhoeffers studievriend Jean Lasserre (1908-1983), die tegelijk met hem als internationaal student aan Union Theological Seminary in New York studeerde (1930-1931).¹⁶ Bonhoeffer zag zichzelf, in tegenstelling tot Lasserre, niet als een mogelijke heilige. Het Bonhoefferstandbeeld dat in de heiligenrij in Canterbury is opgenomen, had hem vermoedelijk bevreemd (zoals het veel meer heiligen zou bevreemden). Leren geloven, dat vond hij al heel wat. Heiligen, zo lijkt Bonhoeffer ongeveer gedacht te hebben, zijn mensen die zich in veel opzichten tegenover de heersende maatschappelijke trends opstellen. Al kost het hun leven. Ze zijn altijd tegen wapens, gebruiken nooit geweld, wat er ook gebeurt. Ze zijn altijd principieel. Bonhoeffer wist niet of hij daarvoor niet te zeer deel was van die maatschappij. Er middenin staan, en toch geloven: dat leek hem voor zichzelf het hoogst haalbare. Maar voor dat hoogst haalbare wilde hij dan toch wel gaan. Hoe moet dat ‘en toch geloven’ er dan precies uitzien? Hoe maakt dat geloof nu verschil in die maatschappij waar je deel van uitmaakt? Het zal er voor de samenleving toch toe doen dat er gelovigen zijn?

Geloven moet dus verbonden zijn met handelen. Maar *hoe*? Hoe maak je werk van de heiliging, zonder een ‘werkheilige’ te worden?

Wat Bonhoeffers benadering heel bijzonder maakt, belangrijk voor mij als lezer, maar ook van theologiehistorisch belang, is de manier waarop hij die vraag weet te beantwoorden én uit het vaarwater van elk wetticisme weet te blijven. Maar al te vaak hangt er rond de taal die er in de kerk gesproken wordt over de ‘heiliging’ toch een sfeer van ‘moeten’. De beklemming en het gevoel van falen die daarbij meekomen, kunnen zomaar weer de overhand krijgen. Je moet als christen zo veel, en je mag zo weinig. Na-

Bonhoeffer is actueler dan ooit. Diep doorleefd geloof wordt in zijn theologie verbonden met gedreven handelen. Als in een samenleving muren worden opgetrokken, mag de kerk zich volgens Bonhoeffer niet in zichzelf opsluiten. Blijven zitten is voor gelovigen geen optie, ook niet als de vraag naar het juiste handelen bijna niet te beantwoorden is. Edward van 't Slot (erkend deskundige inzake Bonhoeffer) laat zien welke theologische knopen Bonhoeffer daarbij voor ons ontrafelt: in *Navolging* en *Ethiek*, tot in de laatste brieven uit de gevangenis toe. Hij werkt uit wat dit betekent op onder meer ethisch, persoonlijk en politiek vlak.

Edward van 't Slot is bijzonder hoogleraar te Groningen (RUG) en is als docent en onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Beroepsvorming en Spiritualiteit van de PThU. Hij is voorzitter van het Bonhoeffer Werkgezelschap in Nederland. In 2018 verzorgde hij de uitgave van Bonhoeffers *De levende kerk: Teksten over de kerk, 1932-1933*, met inleidende teksten.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 239 5086 8 | NUR 707

9 789023 950868 >